

تأثیر اندیشه‌های جامعه‌شناختی "ضیا گوک‌آلپ" بر شکل‌گیری پایه‌های نظری جمهوری نوین ترکیه

خردمند آنچه را که می‌داند نمی‌گوید و
آنچه را که بگوید می‌داند.

ارسطو

محمد توکل، نسیم تراب نژاد^۲

چکیده

ضیاگوک‌آلپ متفکر ترکی که در سیاست نیز پیشگام بود دیدگاه خود را پیرامون ناسیونالیسم ترکیه با اقتباس از جامعه‌شناسی دورکیم خصوصاً با اخذ مفهوم همبستگی جمعی او فرموله کرد. او تمامی شرایط، ویژگی‌ها، مشکلات و مسائل امپراطوری عثمانی را با رویکرد جامعه‌شناختی دورکیم به صورت نظام‌مند مورد بررسی قرار داد و در راستای این هدف جامعه‌شناسی را به عنوان یک علم وارد ترکیه کرد. گوک‌آلپ ابتدا شکست امپراطوری عثمانی را بوسیله‌ی تمایز میان فرهنگ و تمدن توضیح داد و سپس راه احیای ملتی نوین را که متشکل از آرمان ترک‌گرایی، اسلام‌گرایی و نوگرایی باشد ارائه کرد. در واقع تعریف گوک‌آلپ از ناسیونالیسم ترکی معادل با درک دورکیمی او از فرهنگ است. در این مقاله با مروری بر منابع ترکی و استفاده از روش‌های توصیفی-تحلیلی به شرح اندیشه‌های جامعه‌شناختی سیاسی ضیاگوک‌آلپ و چگونگی تأثیرپذیری او از جامعه‌شناس فرانسوی امیل دورکیم در بنیان‌گذاری ناسیونالیسم ترکیه‌ی نوین می‌پردازیم.

واژگان کلیدی

ضیا گوک‌آلپ، جامعه‌شناسی، ترکیه، دورکیم، ناسیونالیسم.

۱. دکتری جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران، mtavakol@ut.ac.ir

۲. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران، n.torabnejad@ut.ac.ir

مقدمه

از قرن هجدهم میلادی به این سو دولت عثمانی را در مقایسه با دول اروپایی که شرایط زندگی نوینی را به لحاظ اقتصادی، علمی، آموزشی و نظامی ایجاد کرده بودند در شرایطی که در ابعاد مذکور هیچ رشد و توسعه‌ای نداشته و به لحاظ اقتصادی متحمل جنگ‌ها و تهاجمات پی در پی است می‌بینیم. در چنین شرایطی تعدادی از افراد دولتی و غیردولتی عثمانی (بیشتر شامل افرادی می‌باشند که برای ادامه تحصیل به اروپا اعزام می‌شدند) در مخالفت با حکومت عثمانی به این نتیجه رسیدند که باید دنباله‌روی پیشرفت‌های علمی، آموزشی، نظامی، تکنولوژیکی و اقتصادی غرب باشند. بگونه‌ای که این افراد اقدام برای حرکت‌های نوسازی را ضروری یافتند (اولکن، ۱۹۶۶: ۱۱). در این دوره این پرسش اساسی که چرا مسلمانان، عثمانیان و ترک‌ها عقب مانده اند؟ تمامی اذهان را به خود مشغول کرده بود (برکس، ۲۰۱۰: ۴۱۲). مراحل مهمی جهت ورود عثمانی به نوسازی وجود دارد، در این میان دوره‌ی تنظیمات و مشروطه مهم‌ترین مراحل هستند. جریانات فکری دوره‌ی مشروطه‌ی دوم کاملاً ناشی از نگرانی‌های ممانعت از واژگونی امپراطوری عثمانی به وجود می‌آید. در این دوره تلاش می‌شود تا پیوندهای مستحکمی را که جامعه‌ی عثمانی را در کنار هم نگه می‌دارند کشف و قوی‌تر گردند.

در قرن نوزدهم، از یکسو دولت عثمانی در حال بازسازی و نوسازی سازمانهای خود بود و از دیگر سو مفاهیمی مانند توسعه‌ی اقتصادی، دموکراسی و آزادی در اروپا در حال انتشار به کل دنیا بود. این مفاهیم بزرگترین تأثیرشان را درون ملت‌ها و اقلیت‌های تحت حاکمیت امپراطوری عثمانی نشان دادند. تجدید قوا و بازسازی دولت عثمانی در قالب تنظیمات که حقوق و آزادی بیشتری برای اقلیت‌های درون امپراطوری در نظر گرفته بود از یک طرف و تحولات دنیا از طرف دیگر منجر شد جنبش‌های جدایی طلبانه درون مرزهای امپراطوری عثمانی بروز پیدا کنند. به دنبال این وقایع، تلاش روشنفکران برای چاره‌اندیشی موجب ظهور جریان‌های فکری عثمان‌گرایی، اسلام‌گرایی و ترک‌گرایی گردید. این تلاش‌ها را حتی می‌توان تحت عنوان جستجویی برای ارائه‌ی تعریف جدیدی از مفهوم هموطن نامید. عثمانی‌گرایی با هدف اتخاذ تمامی اقلیت‌ها تحت لوای هویت عثمانی بدون در نظر گرفتن نژاد و مذهب افراد اعمال شد. به دنبال آن اسلام‌گرایی با هدف اتحاد تمامی مسلمانان تحت رهبری خلیفه‌ی عثمانی یعنی سلطان عبدالحمید دوم و در نهایت ترک‌گرایی به منظور اتحاد تمامی ترکان امپراطوری مطرح گردید. یکی از فعالان سیاسی بسیار مهم در حرکت نوسازی کشور در آن دوره، جوانان ترک و یا فرقه‌ی اتحاد و ترقی بود. در نظر اعضای این حزب جامعه‌شناسی علمی بود که دانش لازم به منظور سیاست‌های نوسازی را مهیا می‌کرد (چلبی، ۲۰۰۲: ۲۵۵). آنان رویکرد آگوست کنت مبتنی بر رسالت جامعه‌شناسی با هدف هدایت مردم از متافیزیک به سوی تفکر عقلانی را برای رسیدن به جامعه‌ی مدرن وام گرفتند.

در چنین شرایطی جامعه‌شناسی از سوی برخی از روشنفکران غرب‌گرای ترکیه بعنوان ابزاری برای نجات کشور، حفظ اتحاد، ایجاد و پیاده‌سازی سیاست‌های دولت در نظر گرفته شد (هیز و دوردو، ۲۰۰۴: ۵۴). در میان روشنفکران غرب‌گرای ترکیه ضیا گوک آلپ یکی از اولین متفکرینی بود که با علم جامعه‌شناسی در اروپا آشنا شد و سعی در مطرح کردن آن در ترکیه را داشت. جامعه‌شناسی دورکیم از طرف ضیاگوک آلپ و همفکرانش به عنوان رشته‌ای که امپراطوری عثمانی را از فروپاشی نجات خواهد داد پذیرفته شد. گوک آلپ روش‌شناسی دورکیم و اکثر واژگان او را برگزید، با اقتباس از دورکیم و البته اضافه کردن نکاتی مشخص نظام فکری خود را بعنوان یک محصول بومی ارائه و بوسیله‌ی رویکردی ارگانیستی در جامعه‌شناسی، ناسیونالیسم ترکیه را بنا کرد. بطور کلی در این مقاله به دنبال پاسخگویی به سوالات زیر هستیم:

ضیاگوک آلپ اندیشه‌های خود را در چه شرایط سیاسی و اجتماعی مطرح کرد؟

گوک آلپ چگونه تحت تأثیر دورکیم پایه‌های جامعه‌شناختی ناسیونالیسم ترکیه را بنا کرد؟

فرموله کردن ملت ترک مدرن از طریق دوگانه‌ی فرهنگ-تمدن

ضیاگوک‌آلپ ابتدا شکست امپراطوری عثمانی را به وسیله‌ی رابطه‌ی میان فرهنگ و تمدن توضیح می‌دهد سپس راه احیای ملتی نوین را ارائه می‌دهد که متشکل از آرمان ترک‌گرایی، اسلام‌گرایی و نوسازی می‌باشد، در واقع تعریف او از ترک‌گرایی معادل با درک دورکیمی او از فرهنگ است. فرهنگ از نظر گوک‌آلپ مجموعه‌ای از عقاید، نگرش‌ها، هنجارها و تقدساتی است که ویژگی یک جمعیت را شکل می‌دهد. در واژگان‌شناسی دورکیمی فرهنگ آگاهی جمعی است که جامعه غیرعامدانه از طریق کنش‌های متقابل تولید می‌کند (گوک‌آلپ(الف)، ۱۹۷۶: ۱۴۲). تمدن، تکنیک‌ها و روش‌هایی است که از طریق جامعه آموخته می‌شود. علیرغم فرهنگ، تمدن به ویژگی واقعی یک جامعه دلالت ندارد همچنین بصورت خودجوش تولید نمی‌شود بلکه مجموعه‌ی تمامی اختراعات مادی است که یک جامعه آگاهانه به منظور حل مشکلات عملی خود خلق می‌کند. بنابراین تمدن بین‌المللی است و گروه‌های مختلف فرهنگی می‌توانند بخشی از یک تمدن باشند. گوک‌آلپ میان جنبه‌های مادی و معنوی جامعه از طریق دوگانه‌ی فرهنگ^۲ تمدن تمایز قائل می‌شود (اوغلو، ۱۹۹۶). فرهنگ به یک جامعه ویژگی اصلی آن را می‌بخشد در حالی که تمدن و عقل ابزار معاش آن جامعه را فراهم می‌کند.

فرهنگ برای یک جامعه راهنمایی هنجاری است که درست و نادرست را برای آنان مشخص می‌کند. گوک‌آلپ پیشنهاد می‌کند که تمدن باید در فرهنگ ملی-بومی حل گردد، به این معنا که فرهنگ و تمدن باید با یکدیگر سازگار باشد. علیرغم اینها، فرهنگ عنصر اصلی در این دوگانه است، زیرا بدون آن، تمدن ممکن نیست، یک جامعه باید ابتدا مشخصه‌های اصلی خود را از طریق فرهنگ تشخیص دهد پس از این مرحله است که می‌تواند سودمندی‌هایی را که توسط تمدن ممکن می‌گردد جستجو کند. در این معنا فرهنگ مرزهای تمدن را تعیین می‌کند. فرایند ایجاد تمدن تا جایی ادامه می‌یابد که به لحاظ فرهنگی لازم و مطلوب است، زیرا فرهنگ انسجام لازم را به منظور ادامه‌ی حیات یک جامعه، اتحاد آن و مشخص کردن نیازهایش فراهم می‌کند (گوک‌آلپ(ب)، ۱۹۸۶: ۳۱). از نظر او که یک جامعه با یک فرهنگ قوی و یک تمدن ضعیف همیشه بر یک جامعه با فرهنگ ضعیف و تمدن قدرتمند پیروز است. یک جامعه بدون یک آرمان و یک هدف حتی با وجود بهترین تکنولوژی نمی‌تواند پیروز شود، زیرا آن انسجام و همبستگی لازم را برای عمل کردن به عنوان یک کل واحد ندارد. بنابراین فرهنگ منبع اتحاد و گسست و انسجام یک جامعه است و آن را قادر به حیات می‌کند.

گوک‌آلپ پس از تمایز دوگانه‌ی فرهنگ و تمدن و تعریف آن دو، ویژگی‌های جامعه‌ی عثمانی را چنین توصیف می‌کند: عثمانی‌ها نه آگاهی (وجدان) فرهنگی قوی داشته و نه تمدنی که با نیازها و خصیصه‌های آن جامعه متناسب باشد. عثمانی‌ها تلاش کردند تا از هر دو تمدن شرق و غرب بهره برداری کنند، مثلاً تمدن اسلامی در کنار اصلاحات تنظیمات. چنین سیستم تمدنی نمی‌تواند به صورت موزون به زیست خود ادامه بدهد. گوک‌آلپ اظهار می‌کند، جمعیت‌ها و اقلیت‌های مذهبی درون امپراطوری عثمانی شروع به مبارزه برای مستقل شدن از امپراطوری کردند زیرا آنها از خصیصه‌ی ملی خود حمایت می‌کردند، تجزیه‌طلبی این جوامع که مشخصه‌ی زبانی خاصی را نیز داشتند دنبال جدایی‌طلبی‌های مذهبی مسلمانان عرب از امپراطوری عثمانی نشان می‌دهد که دلیل اصلی این جنبش‌ها و حرکت‌های جدایی‌طلبانه که موجبات سقوط امپراطوری عثمانی را فراهم می‌کردند سیاسی نبود بلکه فرهنگی بود. گوک‌آلپ ادعا می‌کند که دلیل مهمی که باعث شد فرهنگ ترکی در زمان امپراطور عثمانی از ملی شدن محروم شود نیز سیاسی نبود بلکه فرهنگی بود. بنابراین او چنین پیشنهاد می‌دهد که ترک‌ها باید از احساسات ملی خود آگاه باشند و سپس تمدن غرب را دنبال کنند، در عمل این بدان معنا است که تمدن عثمانی به عنوان بخشی از تمدن شرقی باید با ترکیبی از تمدن اسلام و غرب و فرهنگ ترکی جایگزین شود (گوک‌آلپ(الف)، پیشین: ۲۷۹).

ناسیونالیسم فرهنگی ترکیه و مفهوم همبستگی جمعی دورکیم

گوک‌آلپ دیدگاه خود حول ناسیونالیسم ترکیه را با اقتباس از جامعه‌شناسی دورکیم خصوصاً با اخذ مفهوم همبستگی جمعی فرموله کرد. همبستگی مفهومی است که گوک‌آلپ از دورکیم وام می‌گیرد. او با توجه به دو نوع همبستگی مکانیکی و ارگانیکی دورکیم دو نوع همبستگی مکانیکی و همبستگی عضوی را به کار گرفت. عضوی معادل ارگانیک است. اولین نوع همبستگی ناشی از ارزش‌ها و باورهای مشترک و شباهت‌های میان افراد است و دومین ناشی از همکاری و تعاونی است که در اثر توزیع کارها و امور اجتماعی میان افراد ایجاد می‌شود. ضیاگوک‌آلپ، علیرغم دورکیم که مفاهیم همبستگی مکانیکی و ارگانیکی را درون چارچوب مفهوم جامعه بکار گرفت در درون مفهوم ملت بکار بست (اوزدمیر، ۲۰۰۸: ۱۷۸). بنابراین گوک‌آلپ در کنار انواع مفهوم همبستگی، مفهوم همبستگی ملی را به منظور توصیف و حل مشکلات ترکیه در آن دوران بکار برده است. زیرا از نظر او کاهش دادن برخورد‌های اجتماعی درون جامعه‌ی ترکیه و ادغام همه‌ی افراد درون یک کل واحد اجتماعی ضروری می‌بود، در ترکیه‌ی آن روز هنوز طبقه‌ی کارگر و بورژوا آنچنان که در اروپا بود شکل نگرفته بود، بنابراین برخوردها و تنازعات میان آن دو نیز وجود نداشت. در ترکیه تنها برخوردها و تضادهای دینی و قومی-نژادی وجود داشت. گوک‌آلپ نه تنها رویکرد و مفاهیم مکتب جامعه‌شناسی دورکیم را اخذ کرد بلکه آنها را به صورت کاربردی‌تری به کار گرفت، یعنی اصول کلی جامعه‌شناسی دورکیم را با نهادها و سازمان‌های اجتماعی ترکیه تطبیق داد (اوغلو، ۱۹۵۵: ۱۱۲).

گوک‌آلپ حیات نوینی را برای ترکیه ارائه کرد که فرهنگ ملی جامعه‌ی ترکیه را (که شامل دین اسلام نیز می‌باشد) با تمدن مدرن غرب متحد بکند. تنها از این طریق است که رسیدن به مشخصه‌ی ملی ترکی برای جامعه‌ی ترک امکان‌پذیر است و این همان فرهنگ است. او به عبارتی دیگر از فرایند تمدن‌سازی غربی بدون اغفال از ویژگی‌های ملی جامعه و در درون چارچوب دوگانه‌ی فرهنگ و تمدن حمایت می‌کرد. از نظر ضیاگوک‌آلپ ملت به اخلاق مشترک و یا نیاکان نژادی دلالت نمی‌کند. هدف او نوعی ناسیونالیسم فرهنگی بود که اتحاد مردمان را تحت لوای فرهنگ ترک فراهم کند. او ترک بودن را از طریق زبان و فرهنگ مشترک تعریف می‌کرد. در کل دوگانه‌ی فرهنگ-تمدن همان پایه‌های جامعه‌شناختی هستند که گوک‌آلپ درصدد بود به جامعه‌ی نوین ترک بدهد (اوزدمیر، پیشین: ۱۷۶).

نتیجه‌گیری

گوک‌آلپ روشنفکر واپسین سال‌های امپراطوری عثمانی در اواخر قرن نوزده و آغاز قرن بیست بود. در طول این دوره، حرکت‌ها و جنبش‌های استقلال‌طلبانه‌ی اقلیت‌های نژادی تحت تأثیر ایده‌ی ناسیونالیسم در حال تکه تکه کردن اجزای خاک امپراطوری بود. یونانی‌ها، صرب‌ها، آلبانی‌ها و اقلیت‌های دیگری پی در پی از امپراطوری عثمانی جدا می‌شدند و دولت‌های مستقلی را ایجاد می‌کردند و یا تحت حاکمیت ملت‌های دیگری قرار می‌گرفتند (چلبی، پیشین: ۲۵۶). از این منظر، رویکرد جامعه‌شناختی ضیاگوک‌آلپ از دغدغه‌ی او، مشکلات روز و یافتن راه‌حلی برای گذر از این بحران‌ها بسیار متأثر بود (اولکن، پیشین: ۱۲۰). ضیاگوک‌آلپ اولین متفکری است که با علم جامعه‌شناسی در اروپا آشنا شد و آن را در ترکیه مطرح کرد. در واقع، در پایان قرن نوزده و آغاز قرن بیستم در ترکیه، اروپا به معنای فرانسه بود. حتی جریانات فکری دیگر نیز پس از گذشتن از فیلتر فرانسه از طریق این کشور وارد ترکیه می‌شدند (کاچماز اوغلو، ۲۰۱۰: ۵). جامعه‌شناسی دورکیم از طرف ضیاگوک‌آلپ و همفکرانش به عنوان رشته‌ای که امپراطوری عثمانی را از فروپاشی نجات خواهد داد پذیرفته شد. گوک‌آلپ با اقتباس از دورکیم و البته اضافه کردن نکاتی مشخص نظام فکری خود را به عنوان یک محصول بومی ارائه داد. بنابراین آراء گوک‌آلپ یک کپی‌برداری صرف از دورکیم نمی‌باشد، بلکه او به لحاظ عملی همبستگی دورکیم را با ترک‌گرایی فرهنگی و آرمان‌گرایی اخلاقی-مذهبی ترکیب کرد. در حیات فکری دوره‌ی مشروطه‌ی دوم، بزرگترین دغدغه‌ی فکری مشترک متفکرین ترک مسئله‌ی چگونگی نجات دولت بود.

در چنین شرایطی گوک‌آلپ بوسیله‌ی رویکردی دورکیمی در جامعه‌شناسی، ناسیونالیسم ترکیه را بنا کرد. جامعه‌شناسی او یکی از منابع اساسی مدرن‌سازی ترکیه بود و نقشی اساسی در ایجاد دولت-ملت داشت. ضیا گوک‌آلپ به این منظور ابتدا شکست امپراطوری عثمانی را به وسیله‌ی تمایز میان فرهنگ و تمدن توضیح می‌دهد و سپس راه احیای ملتی نوین را ارائه می‌کند که متشکل از آرمان ترک‌گرایی، اسلام‌گرایی و نوگرایی از طریق تمایز میان فرهنگ و تمدن می‌باشد. به این معنا که ملت‌ها می‌توانند در عین حال که فرهنگ خاص خود را دارند به یک تمدن متعلق باشند. ملت عثمانی نیز می‌تواند به منظور ادامه‌ی حیات و حفظ انسجام میان اعضا به لحاظ فرهنگی ترک و مسلمان باشد و به لحاظ تمدنی پیرو پیشرفت‌های فنی غرب باشد (گوک‌آلپ(الف)، پیشین: ۲۷۹). در واقع جامعه‌شناسی گوک‌آلپ، جامعه‌شناسی عمل‌گرا و پراگماتیکی که هدف آن خلق یک جامعه‌ی هارمونیک و متجانس است می‌باشد.

فهرست منابع

- Berkes, N. (1936) Sociology in Turkey. The American Journal of Sociology, 42 (2), 238-246.
- zdemir, M. ۲. (2008) Türkiye'de Sosyoloji & simler Eserler, Phoenix yayin evi, Yayin yili: 2008.
- Çelebi, N. (2002) Sociology associations in Turkey: continuity behind discontinuity. International Sociology, 17(2), 253° 267.
- elebi, N. (2004) Sosyoloji Ve Metadoloji Yaz lar . Ankara: An Yay nc l k.
- Çelebi, N. (2007) Sosyoloji Notlari. Ankara: Ani Yayincilik.
- Findikoglu, Z. F. (1955) Ziya Gokalp. Istanbul: Turk Muallimler Birliği Neshriyatı, No: 6.
- Gökalp, Z. (1986) Türkiye'nin Esasları, 2. Baskı, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976), Türkiye ile, İslamla, Muas rla, Haz rlayan: İbrahim Kutluk, Ankara 1976.
- Heyd, U. (1950) Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp. London: Luzac and Company.
- H z, K and Durdu, Z. (2004) Türkiye de sosyolojinin kimligi. Sosyoloji Dergisi 12° 13: 1° 14.
- Kaş mazo lu, H. B. (1998) Demokrat Parti Dönemi Toplumsal Tartış maları. İstanbul: Birey Yayınları.
- Kaş mazo lu, H. B. (2008) Türkiye Sosyoloji Tarihi 2. Ankara: Ani.
- Kaş mazo lu, H. B. (1999) Türkiye Sosyoloji Tarihi ۶ zerine Ara tırmalar ıncazları ve Temelleri ۲ erşe vesinde Yaklaşı mlar, birey yayincilik, 1999, İstanbul.
- Kado lu A. (1996) The paradox of Turkish nationalism and the construction of official identity. Middle Eastern Studies 32(2): 177° 193.
- Kado lu A (2010) The pathologies of Turkish republican laicism. Philosophy and Social Criticism 36(3° 4): 489° 504.
- Nefes, T, S. (2013) Ziya Gökalp's adaptation of Emile Durkheim's sociology in his formulation of the modern Turkish nation, International Sociology. Volume 28, Issue 3, May 2013, Pages 335-350.
- Parla, T (2009) Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye de Korporatizm. İstanbul: Deniz Yayınlar .
- A. (2004) Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order. 18.Parla, T and Davison Syracuse, NY: Syracuse University Press.
- Ülken, H. Z. (1937) Tanzimattan Sonra Türkiye de İnkılap Hareketleri. Tanzimatin 100. Yıldönümü Kitabi.
- Ülken, H. Z. (1953) Kocayden İnkılap Gayret Dergisi. Sayı: 17, Mayıs 1953.
- Ülken, H. Z. (1961) Türkiye de Batıl İnkılap Hareketi, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi. Yil: 1960, Cilt: 8.
- Ülken, H. Z. (1962) Siyasi Partiler ve Sosyalizm, İstanbul: Anıl Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1966) Türkiye de İnkılap Tarihi. Konya: Selçuk Yayınları
- Ülken, H. Z. (1979) Türkiye de İnkılap Tarihi, İstanbul: Ülken Yayınları.
- Ülken, H. Z. (2007) Ziya Gökalp. (1. Baskısı 1942) İstanbul: Türkiye İnkılap Bankası Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1951) Türkiye de Kocay Sosyolojisi, İstanbul: Sosyoloji Dergisi. Sayı: 1.
- Ülken, H. Z. (1966) Türkiye de İnkılap Tarihi. İstanbul: Ahmet Sait Matbaa.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی